

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

KUR'AN VE

HÜSN-İ HAT

SEMPOZYUM BİLDİRİ METİNLERİ

01-03 KASIM 2015

A M A S Y A

DİB
YAYINLARI

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 1330

İLMİ ESERLER: 209

Yayın Yönetmeni

Dr. Yüksel SALMAN

Yayın Koordinatörü

Yunus AKKAYA

Tashih

Sedat MEMİŞ

Grafik & Tasarım

Ali ÇINKI

Baskı

Kalkan Matbaacılık

(0312) 341 92 34

2. Baskı, Ankara 2017

ISBN 978-975-19-6757-2

2017-06-Y-0003-1330

Sertifika No: 12931

Eser İnceleme Komisyon Kararı

16.03.2017/10

© Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı

Tel: (0312) 295 72 93-94

Faks: (0312) 284 72 88

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış

Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü

Tel: (0312) 295 71 53-295 71 56

Faks: (0312) 285 18 54

e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

OSMANLI DEVLETİNDE; HATTATLIK, MÜSTENSİHLİK (NASİH, NESSAH) VE DARÜTTIBAA (İLK MATBAA)'NİN KURULUŞUNUN GECİKMESİNE HATTATLARIN ETKİSİ

Selim ÖZCAN

Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi

GİRİŞ

Türkler, sanatlarını tarih öncesi çağlardan itibaren dönem dönem değişik din, iklim ve coğrafyanın medeniyetlerin izlerini alarak Anadolu'da İslam medeniyeti çerçevesinde yepyeni bir senteze kavuşmuşlardır.

Bu sentez Osmanlı Devleti ile birlikte zirveye taşındı. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra dünyanın merkezi konumundaki şehir, onun iradesiyle Doğu ve Batı dünyasının sanat merkezi haline getirilme seferberliği başlatıldı. Sonunda İstanbul Türk - İslam medeniyetinin en canlı örneği oldu. Bu merkezde en güzel şekilde icra edilen ve tüm dünyada kabul gören sanatlardan biriside yazı sanatı oldu. Bunu İslam âlemin de devamlı dile getirilen şu meşhur söz tescil etmektedir. "Kur'an-ı kerim Hicaz'da nazil oldu. Mısır'da okundu. İstanbul'da yazıldı."¹

Türkler İslam öncesi kültürlerinde geliştirdikleri kitabe ve kitap yazılarındaki tecrübelerini Müslüman olduktan sonra İslam yazılarında da göstermiş ve İslam yazı sanatı olan hat sanatına değişik üsluplar kazandırmada tarihi görev üstlenmişlerdir. Çünkü milletlerin gelenek ve zevkleri yazı estetiğini etkilediği gibi sanatların şahsiyeti de yazıya ayrı bir özellik kazandırır.

¹ M. Uğur Derman, "Hat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XVI, İstanbul 1999, s. 431.

Osmanlı Devleti döneminde, XVI. yüzyıldan sonra İslam sanat birikim ve tecrübesini devr alan, hat sanatını icra eden Osmanlı hattatları özellikle kitap sanatları ve celi yazılarda yeni üsluplara yönelmişlerdir. Sanatsever Osmanlı sultanları, şehzade ve devlet adamları hat sanatını, hattatları ve bu sanatın gelişmesi için her türlü destek ve imkânı sağlamışlardır.

Osmanlı toplumunda hat sanatı ile icra edenleri olan hattatların üstün tutulması ve ilgi gösterilmesi sanatın değişik ekol ve tarzlarda gelişmesine ve üslup sahibi büyük hattatların yetişmesine yol açmıştır.

Türk-İslam âleminde kitaplar yüzyıllarca elle yazılarak çoğaltılmış ve zaman içinde bu saha ile ilgili gelenekler ve kurallar ortaya konularak bir medeniyet doğmuştur. Bu medeniyetin ana unsuru olan yazıyı geliştiren ve onu zirveye çıkaran Türkler olmuştur. Sanatı icra eden Türk hattatları, İslam âleminin ortak yazısı olan bu yazıya yeni bir ufuk açmış, renk katmış ve ona milli sanat damgasını vurarak güzel bir sanat haline getirmiştir.

Bizde çalışmamızla, Osmanlı Devleti'nde hem sanatlarını icra eden hem de toplumun bilgi edinme ihtiyacına yazdıkları kitaplarla büyük hizmette bulunan hattatlar ile müstensihleri, daha sonra topluma verilen bu hizmeti üstlenen teknik icat olan matbaanın Osmanlı Devleti'ne gelişine hattatların etkisinin değerlendirmesini yapacağız.

Osmanlı Devleti'nde Hattatlık ve Müstensihlik (Nasih, Nessah)

Arap harflerinden doğan İslam yazısını sanat gayesi ile en güzel şekilde yazan ve öğretilene "hattat"², Arap yazısını estetik ölçülere bağlı kalıp, güzel bir şekilde yazma sanatına "hat" (hüsn-i hat, hüsnü'l hat)³ denir. Hat İslam kültüründe "yazı" ve "güzel yazı" anlamında kullanılmıştır.⁴ Yalnız İslam yazısı için kullanılan tabirlerdir.

Hat sanatındaki güzellik sadece şekli değildir. Onun asıl zarafet ve güzelliğini İslam'ın manevi boyutu belirler hat sanatı yüzyıllarca mimariden yazma eserlere kadar Türk İslam medeniyetinde çok geniş bir kullanım alanına yayılarak gelişse de, onun temelinde daima dini bir vecd ve heyecan vardır. Kalemle meydana getirilen ölçü ve orantılı çizgilerin musikisi, harflerin uzunluklarıyla enleri ve incelikleriyle kalınlıkları arasındaki

² Derman, "Hattat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XVI, İstanbul 1999, s. 493.

³ Derman, "Hattat", s. 427.

⁴ Muhittin Serin, Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar, İstanbul 2003, s. 20.

farklar istif ve tertip yazının büyüklüğündeki her türlü işaret ve tezyinat hüsn-i hata güzellik verir.

Fakat onun esas amacı "okunabilir olması"dır. Böylece hat sanatını diğer sanat dallarından ayıran en önemli özellik şekil ve mana arasındaki uyumluluktur. Diğer bir ifade ile hat sanatı hem seyredilebilir hem de okunabilir. Hat sanatı, yalnızca çizgiler arasındaki uyumdan oluşmayıp, aynı zamanda mana ile de bütünleşmektedir. Bir caminin mihrabına celi sülüsle Ayete'l Kürsî'nin yazılması, merkezî kubbesine Allah'ın birliğini ve kudretini ihtiva eden İhlâs sûresinin nakşedilmesi, bir medresenin kapısı üzerine ilmi ve âlimi öven ayet ve hadislerin hak edilmesi bir mezar taşı üzerine dünyadaki her şeyin fânî olup Allah'ın bâkî olduğunu vurgulayan cümlelerin yazılması gibi daha bir çok özellik şekil-mekân-anlam ilişkisinin sonucudur.⁵

Hattın soyut bir sanat olması onun sadece resim sanatı olduğunu düşündürmemelidir. Çünkü ilâhî, dinî ve tasavvufî bir geleneği olan mânâ ve ruh yönü ağır basan, böyle bir sanatı icra eden hattat bu dünyanın ya da eşyanın ötesinde var olan anlamı arayan kişidir. Dolayısıyla hat sanatı ile resim ifâ ettiği fonksiyon ve gaye bakımından bir birinden ayrılmaktadır. Hat sanatının Türk İslam medeniyetinde üstlendiği rol, resmin Batı medeniyetinde oynadığı rolden çok daha farklıdır.⁶

İslam sanatının en güzel ve en önemli kolu olan hat sanatını icra eden sanatkârlar, yani hattatlar tarih boyunca yaptıkları işlerden dolayı hep itibarlı şahsiyetler olmuşlardır. Bu itibarı elde etmek içinde ömür boyunca belirli bir disiplin içerisinde ve sabır ile çalışmışlardır. İşte bir hat üstadının rahle-i tedrisinde belli kaideler etrafında eğitim alıp, yazılarına imza atma yetkisine sahip olan talebe yetiştiren sanatkâra verilen en eski ad "Kâtip", "Muharrir" ve "Verrak" kelimeleri olmuştur. İlk defa hangi tarihte kullanıldığı kesin olmamakla birlikte, IV. Yüzyıldan sonra "Hattat" denilmeye başlandığı tahmin edilmektedir.⁷

Osmanlı kültüründe de güzel yazı yazan sanatkâra "Kâtip", "Hattat" ve "Hoşnivis" (güzel yazan) denilmekle beraber, yazı çeşidine göre ta'lik

⁵ Süleyman Kınlı, *Hat ve Hattâtân'da Osmanlı Hattatları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 4.

⁶ Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Osmanlı Döneminde Hat Sanatı" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C, 11, Ankara 1999, s. 50.

⁷ Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s. 20.

nüvis (ta'lik yazan), celi nüvis (celi yazan), siyakat nüvis (siyakat yazan) gibi farklı ifadelerde kullanılmıştır. Fakat genelde İslam yazılarını güzel yazma ve öğretme yeteneğine sahip olan sanatkârlara "hattat", bu sanata da "hattatlık" denilmiştir.⁸

Hat Eğitimi ve Hattatlık

İslam dünyasında hat sanatının eğitim ve öğretimi diğer sanat alanlarında olduğu gibi köklü bir disiplin içerisinde geleneksel usul ve kaidelere bağlı kalınarak usta-çırak ilişkisi çerçevesinde kişiye özel "meşk usulü" ile olduğu gibi mektep sahipleri eliyle de yapılmaktaydı. Hattat olmak için üstat seviyesine erişmiş bir hattattan ders almak gerekirdi.⁹ Hat eğitiminde kendi kendini yetiştirme usulü hataya açık ve verimsiz olduğu gibi uzun bir zamana yayılacağından pek benimsenmese de, Mahmud Celâleddin Efendi gibi hiçbir hocadan düzenli ders almadan daha önceki hat üstatlarının yazılarını tetkik ederek, kendini yetiştiren büyük sanatkârlarımızda vardır.¹⁰

Hattat olmak için bir hat üstadından alınması gereken dersin ne kadar sürdüğü bilinmemekle beraber talebenin hat sanatını öğrendiği kanaati belirlediği zaman sona erdiği hattat biyografilerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Yetenekli talebeler üç veya dört yılda icazet almaya hak kazandığı gibi derse başladıktan yedi veya sekiz yıl sonra icazet alabilen öğrencilerde olmuştur.

Hat eğitimi için talebeye verilen ve hoca tarafından yazılan örnek satıra "meşk", yazı öğrenmeye "meşk almak", yazı öğretmeye "meşk etmek" veya "meşk vermek" adı verilir. Bu eğitimin sonunda hat sanatında belirli bir seviyeye ulaşmış, yeterli bilgi ve liyakat elde etmiş talebeye sanatında eser vermeye, yazdığı eserin imzasını koymaya ve talebe yetiştirmeye hak kazandığına dair izin belgesi özelliğine sahip "icazetname" verilirdi. Böylece hat sanatı, bir usta hattat daha kazanmış olurdu.¹¹

Osmanlı Devletinde hat sanatı eğitimine ilk kez "Sıbyan Mektepleri"nde başlanırdı. Buralardaki eğitimin amacı hattat yetiştirmek değil, daha ziyade eli yazıya, bir dereceye kadar ölçülü olmaya alıştırmaktır. Bunun yanında burada almaya başladığı hat dersini kabiliyetiyle ileriye götüren hattatlarda

⁸ Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s. 20.

⁹ Zeliha Ulusal, *Hat Sanat Tarihi ve Medresetü'l-Hattatın*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Rize 2008, s. 3.

¹⁰ Kınlı, *Hat ve Hattâtân'da Osmanlı Hattatları*, s. 41.

¹¹ Derman, "Hattat", s. 496; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul 1982, s. 9.

olmuştur.¹² Halka açık olan bu sıbyan mektepleriyle aynı seviyede olan ama saray erkânının çocuklarının gittiği "Şehzâdegan" mekteplerinde de hat sanatı eğitimi verilirdi.¹³

Sanât eseri ve sanatkâr yetiştirme amacına yönelik faaliyette bulunan hattatlar, Enderûn-ı Hûmayun, Divan-ı Hûmayun, Galata Sarayı, Muzıka-i Hûmayun gibi resmi medrese veya mektep gibi vakıf öğretim kurumlarında hat eğitimi ve öğretimi vermekteydiler. Ayrıca hattatlar eğitim kurumları dışında kendi evlerinde hiçbir maddi çıkar beklemeden, zenginlerin konaklarında kararlaştırılan ücret karşılığında da özel dersler verip yetiştirmişlerdir.¹⁴

Hat sanatı talebeye "müfredat meşki" ve "mürekkabat meşki" adı verilen iki aşamada öğretilirdi. Talebe müfredat meşkini bitirdiğinde hat sanatına kabiliyetinin bulunup bulunmadığı hocası tarafından anlaşılacak duruma gelmiş olur. Mürekkabat meşkinde ise talebeye tertip ve terkip kabiliyeti geliştirecek faaliyetler yaptırılırdı. Bu aşamanın sonlarına yaklaşıldığında talebe her meşki bir öncekinden daha gelişmiş olarak yazabilecek seviyeye ulaşmış olur. Böylece başarılı olan hattat adayı üç veya dört yılda müfredat ve mürekkabat meşklerini bitirerek icazet almaya hak kazanırlardı.

Yazılarına imza atma yetkisini almaya "icazet alma" bu husustaki yazılı vesikaya "icazetname" denir. Yazıların altına imza konurken "ketebehü" (bunu yazdı) kullanıldığı için icazetin bir adı da, "ketebe kıtası" dır.¹⁵

Hat eğitim ve öğretiminde asırlarca devam eden bu yöntem XX. yüzyılın başlarına kadar devam etti. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası yeni eğitim çalışmaları kapsamında, 31 Mayıs 1914 tarihinde "Medresetü'l-Hattatîn" adıyla yeni bir okulun açılmasıyla hattatların yetiştirilmesi görevini bu okul üstlenmiş oldu.¹⁶

Medreselerin 1924 yılında kapatılması üzerine, "Hattat Mektebi" adı ile çalışmalarını bir sanat okulu olarak devam ettirdi. 1928 tarihinde harf

¹² Derman, "Hattat", s. 494.

¹³ Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Tarihte ve Günümüzde Hat Sanatının Öğretim Metotları" 2000 Yıllarda Türkiye'de geleneksel El Sanatlarının Sanatsal, Tarımsal ve Ekonomik Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 276.

¹⁴ Derman, "Hattat", s. 494.

¹⁵ Kınıl, *Hat ve Hattâtân'da Osmanlı Hattatları*, s. 42.

¹⁶ Aynur Erbaş, "Geçmişimizde Hat Sanatı", Kamu Kurum ve Kuruluşlarında, Orta Öğretimde, Üniversitelerde El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri, (18-20 Kasım 1992 İzmir), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 147.

inkılâbı sonrasında ise Arap harflerinin terk edilmesi sebebiyle "mana ve gayesi kalmamıştır" gerekçesiyle kapatıldı. Daha sonra mektep "Şark Tezyini Sanatları Mektebi" adı ile yeniden açılarak faaliyetlerine başladı. Kısa süre sonra "Türk Tezyini Sanatları Mektebi" olarak adı değiştirilen mektep 1936 yılında Güzel Sanatlar Akademisine bağlandı.¹⁷

Günümüzde hat eğitimi başta Güzel Sanatlar Fakültelerinin Geleneksel El Sanatları Bölümleri olmak üzere İlahiyat Fakülteleri, İmam Hatip Liseleri gibi resmi kurumların yanı sıra birçok hat sanatkârının özel atölyelerinde meşk usulüyle geleneğe uygun biçimde sürdürülmektedir.

Hat sanatını icra eden hattatları üç grupta toplamak mümkündür.

1. Meşk Hocası; Sadece yazı öğretenler. Resmî veya vakıf mekteplerinde belli bir ücret karşılığı görevlerini icra edenler.

2. Eser Veren Hattatlar; Matbaanın olmadığı dönemlerde matbaa gibi çalışarak eser yazan veya kitap istinsah eden hattatlar (Müstensihler).

3. Hem Talebe Yetiştiren Hem Eser Veren Hattatlar; hat sanat tarihimizin üstatları bu gruptandır.¹⁸

Hat sanatının, hattatlar tarafından kullanıldığı birçok alan vardır. İslam'ın ilme ve kitaba verdiği önemin sonucu hat sanatının ilk güzel örnekleri kitap sanatları alanında görülmüştür. Başta İslam'ın temel kitabı insanlık için hidayet ve rahmet kaynağı Kuran-ı Kerim, en'am, ve cüzler, hadis kitap ve mecmuaları, yazı albümleri, levhalar, ilmî ve edebî eserler hattatlar tarafından büyük sabır, emek ve titizlikle en güzel şekilde yazılmıştır. Tezhip ve cilt sanatlarının farklı üslupları ile İslam medeniyetinin şaheserleri ortaya konulmuştur.

Hat sanatı; Güzel yazı, Mushaf, kitap ve murakka'ların dışında, devlet teşkilatında, mimaride, ahşap, maden, kumaş ve çini sanatlarında sosyal hayatın her safhasında en ince duygularla özenle işlenmiştir.¹⁹ Ayrıca ağaç, deri, mühür, yüzük, meskûkât, seramik kandil, miğfer üstü, kılıç üstü gibi çok değişik sahalarda da uygulanmaya çalışılmıştır.²⁰

¹⁷ Erbaş, "Geçmişimizde Hat Sanatı", s. 148.

¹⁸ Kınılı, *Hat ve Hattâtân'da Osmanlı Hattatları*, s. 41.

¹⁹ Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s. 36.

²⁰ Derman, "Hattat", s. 436.

Hattatların sanat hayatları dokuz döneme ayrılır. Bunlar; "evâil" (başlangıç), "evâsıt" (orta), "evahîr" (son) ayrıca her bir dönem kendi arasında üçe ayrılır. Böylece bir hattatın sanat hayatı dokuz döneme ayrılmış olur.

Hattatlar arasında kıdemi ve dirayeti ile ön sırayı alan "reisü'l-hattâtin" unvanı verilir. Bu unvanın beş yüz kuruşluk tahsisatı var idi. Yaşayan hattatların en yaşlısına bir saygı nişanesi olarak "şeyhü'l-hattâtin" denilirdi. Bu unvanın ise resmi tarafı yoktu.

Hattatlar tarih boyunca hanedanların, hükümdarların ve devlet büyüklerinin himayesini almışlar ve onlardan hep destek görmüşlerdir. Böyle olduğu içinde, hat sanatı hep en güzele ulaşma hedefi ile gelişimini ve ilerlemesini sürdürmüştür.

Müstensihlik (Nasih, Nessah)

Bir kitabın veya yazılı bir metnin nüshasını çıkarma onu harfi harfine kopya etmeye istinsah denirdi. Bu işi yapanlara ilk defa "Kâtip" veya "Ver-rak" denirken daha sonra "Nâsih", "Nessah" ve "Müstensih" gibi isimlerde verilmiştir.²¹

Kelime Kur'an-ı Kerim'de "İşte kitabımız, yüzünüze karşı gerçeği söylüyor; çünkü biz sizin yaptıklarımızı hep istinsah ediyorduk." (el-Câsiye, 45/29) şeklinde geçmektedir.

Yazının icadı ve ona bağlı olarak yazılı metinlerin ortaya çıkmasıyla istinsah yapılmasına başlanmıştır. Tarihin bilinen en eski medeniyetlerinde müstensihler tarafından yazılı metinlerin istinsah yoluyla çoğaltıldığı gibi İlahî kitaplarında aynı usul ile yazıldığı belirtilmektedir. Kur'an-ı Kerim ayetleri indikçe sahabe tarafından yazılıp, ezberlenirdi. Hz. Ebubekir zamanında bir araya toplanarak "Mushaf" haline getirildi. Hz. Osman zamanında da istinsah usulü ile müstensihlere çoğalttırılmıştır. Ayrıca hicretin ilk yıllarından itibaren hadislerin öğreniminde de istinsah usulü benimsenmiştir.

İslam dünyasında istinsahla geçinen müstensihler vardı. Bunlardan yazısı güzel olanlarında kazancı çok iyi idi. Kitap ticaretinin doğup gelişmesini de etkileyen istinsah usulü özellikle X. yüzyıla kadar çok önemli bir meslek kabul edilirdi.

²¹ Nebi Bozkurt, Nevzat Kaya, "İstinsah", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXI, İstanbul 2001, s. 369.

Osmanlı Devleti'nde matbaanın yaygınlık kazanmasından önce kitapları çoğaltan yazıcılara "Nasih", "Nessah" ve "Müstensih" denilirdi.²² Bunların hüsn-i hatta uyma gibi bir zorunlulukları olmadığından sadece sipariş edilen eseri istinsah ederlerdi. İstinsah'ı icra eden müstensihlerden icazetnamesi olmayanların teamül gereği imza koymadıkları görülmektedir.

Osmanlılarda el yazması kitaplar "müstensih"ler tarafından çoğaltılırdı. Bu iş bir meslek ve bir geçim kaynağıydı. Evliya Çelebi'nin (1611-1682) yazdığına göre hayatını kitap yazıp çoğaltarak, adeta bir canlı matbaa gibi çalışarak kazanan müstensihler²³ kendi esnaf teşkilatları olan loncalarını da kurmuşlardı.²⁴ Müstensihler geçimlerini kaybetme, işsiz ve aşsız kalma kuşkusuyla matbaanın Arap harfleriyle baskı yapmasına muhalefet etmişlerdir.

Matbaanın Osmanlı ülkesine girmesine karşı tepkilerini bir meslek ve menfaat dayanışması içerisinde ortaya koymaları yüzünden haksızca itham edilen müstensihler, kitap basımının çok güçlükle yapıldığı XV. ve XVI. yüzyıllarda matbaalardan daha süratle kitap çoğaltmışlardır. Sanat kaygısı taşımayan müstensihlerin çoğalttığı eserlerde rastlanan imla hatalarını, hattı sanat gayesiyle meslek edinmiş hattatlar sorumlu tutulmuşlardır.

Dârüttıbbââ (İlk Matbaa)'nın Kuruluşu

Padişah III. Ahmed'in fermarı, devrin Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin verdiği fetva ile İbrahim Müteferrika Temmuz 1727 tarihinde İstanbul'daki evinde ilk Türk matbaasını kurdu. 1729 yılında da ilk kitap basımı yapıldı.

Kurulan matbaanın adı "Darüttıbbâat-ı Mâmur" idi. halk arasında ve bazı resmi kayıtlarda "Basmahâne", "Tab'hane" ve "Kâhâne-i Basma" adlarıyla da anılmıştır. Daha sonra ise "Darüttıbbâat-ı Âmire", "Tabhâne-i Hümayun",

²² Derman, "Hattat", s. 497.

²³ Şinasi Acar, "Müteferrika Öncesinde Osmanlıda Matbaa", Toprak İşveren, s. 94, Haziran, 2004, İstanbul 2012, s. 8.

²⁴ Türk toplumun hayatında her çeşit esnaf ve sanatkâr "lonca"lar halinde toplanmıştı. Bu loncalar özel örf ve gelenekleri olan, esnafı denetleyen, nitelikli işçi yetiştiren, iş ve sanat ahlakını koruyan ve işçiyi himaye eden esnaf teşekkülleri idi. Bkz. İsmet Binark, "İmparatorluk Devri Türkiye'sinde Esnaf Teşkilatı", Önasya Dergisi, c. 6, s. 64, Aralık 1970, s. 11-12.

"Tabhâne-i Amire", "Dârüttübâti's-Sultaniye", "Matbaa-i Âmire", "Milli Matbaa" ve "Devlet Matbaası" gibi değişik adlarla da isimlendirilmiştir.²⁵

Matbaa ilk Türk matbaası olmasından ziyade İslam dünyasında bir Müslüman tarafından kurulan ve işletilen ilk olma özelliğini taşımaktaydı. Fakat Osmanlılar büsbütün matbaaya yabancı değillerdi. Çünkü Padişah III. Murad (1574-1595) 1494'te Roma'da Arapça basılan Nasirüddn-i Tusî'nin "Kitâb-ı Tahrîr-i Usûlî Oklides" (Euklid'in eserinin yorumu) serbestçe satışı ile ilgili olarak verdiği Ekim 1588 tarihli ve bu eserin basımına ilave edilmiş fermanla, ilk Türkçe basıma izin verdi.²⁶ Yani 1590'larda İtalya'da Arap harfleriyle basılan dinî içerikli olmayan kitapların ticareti serbest bırakılmıştı.²⁷ Böylece Avrupalılar kendi ülkelerinde Arap harfleriyle kitap basmakta ve bunları Osmanlı topraklarında pazarlamakta idiler.

Yine Arap harfleriyle 1593'te İbn-i Sina'nın "Kitap el-Kaanûn fi't-Tıb"(Tıp Yasası) kitabı basıldı.²⁸ Sonuçta Osmanlı devleti sınırları içerisine resmi olarak basılmış eserlerin serbestçe girmesi sağlanmış oluyordu. Bu da basma kitaplara karşı ciddi bir ön yargının olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda 1666'da Arap harfleriyle Türkçe olarak ilk İncil'in tercümesi yayınlandı.²⁹ Osmanlı ülkesinde zaman içerisinde basma eserlerin çeşitliliği arttı.

Diğer taraftan ilk defa XV. yüzyılda açılan matbaa, bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devletine iltica eden İspanyol Yahudileri tarafından 1493'de İstanbul'a getirildi. Ardından Selanik, Halep, Şam ve İzmir gibi şehirlerde de kurdukları matbaalar ile din ve dilbilgisi kitaplarının yanı sıra tarih ve sosyoloji kitaplarının basımı gerçekleştirildi.

Bunu 1567'de yine İstanbul'da Ermenilerin kurdukları matbaa takip etti. Ermenilerde dilbilgisi ve dinî ağırlıklı kitapların yanı sıra takvim ve ayın kitaplarını bastılar. Diğer azınlık Rumlar da 1627 yılında İstanbul'da ilk matbaalarını kurarak pek çok dinî kitap bastılar.³⁰

²⁵ Turgut Kut, "Dârüttübâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul 1994, s. 10.

²⁶ Kemal Beydilli, "Matbaa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXVII, Ankara 2003, s. 107.

²⁷ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara 2007, s. 136.

²⁸ Acar, "Müteferrika Öncesinde Osmanlıda Matbaa", s. 13.

²⁹ Beydilli, "Matbaa", s. 107.

³⁰ İbrahim Müteferrika, Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller, sadeleştiren; Ömer Okutan, İstanbul 1999, s. 11; Beydilli, "Matbaa", s. 106-107; Alpay Kabacalı, Türk Kitap Tarihi, C. I, Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar, İstanbul 1980, s. 22-25.

Avrupalı büyük devletlerin daha sonra XIX. yüzyılın başlarında itibaren Osmanlı devletine azınlıkların haklarının düzenlenmesi, reformların yapılması hakkındaki baskılar yapmasının gerçekçi olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Türk vatandaşlarına vermediği matbaa kurma hakkını, iki yüz yıl önce vatandaşı olan azınlıklara vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde azınlıklar matbaalarını kurarak faydalanmaya başlamalarından yaklaşık iki yüz otuz beş yıl sonra ilk Türk matbaasının açılmasıyla, Türklerde matbaadan yararlanma imkânına kavuşmuş olacaktırlar.

İbrahim Müteferrika tarafından kurulan matbaa Osmanlı Türk coğrafyasında bir Müslüman devletin kendi kültürüne ait ve kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak amacıyla devletin himayesinde kurulan bir matbaa idi.³¹

Türk matbaacılığının ve yayım hayatının başlamasında önemli yeri olan İbrahim Müteferrika Macar asıllı olup, 1692 yılında Osmanlı himayesine girerek vatandaş oldu. Türkçe öğrenip İslamiyet'i kabul ettikten kısa bir süre içinde Bab-ı Âlide yükselmeye başlayarak müteferrikalık³² yani padişahın özel hizmetine bakan görevli konumuna gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmeden önce matbaa hakkında bilgi sahibi olan İbrahim Müteferrika, İstanbul'da ilk Türk matbaasının açılmasında kendisine yardımcı olan dönemim sadrazamı Damad İbrahim Paşa ve Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi Efendi'ye matbaa açma düşüncesini söyleyen kişiydi.³³

1720-1721 yıllarında Paris'te elçi olarak bulunan Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi Efendi'nin yanında olan oğlu Mehmed Efendi burada kitapların matbaada nasıl kolayca çoğaltıldığına şahit olup, bu duruma hayran kalır.

³¹ Hidayet Nuhoglu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara 1999, s. 223.

³² Müteferrika "saray hizmetine seçilmiş kişi" anlamındadır. Osmanlı'da iyi eğitim görmüş, sanatında kendisini göstermiş kişileri saraya alırlar ve bunlara müteferrika denirdi. Padişahın maiyetinde bulunarak ona hizmet ederlerdi. Müteferrikalık, sarayın en seçkin ve saygın hizmetlerinden biri idi. İbrahim Efendi de 18 Nisan 1716 tarihinde Dergâh-ı Âli Müteferrikalığı'na atanmış sonraları görevi ismi ile özdeşleşmiş ve bu adla anılır olmuştur. Müteferrika aynı zamanda bilim adamı, diplomat, mihmandar, çevirmen, tarihçi, coğrafyacı, yayıncı, düşünür ve yazardır. Bkz. Şinasi Acar, "Müteferrika Öncesinde Osmanlıda Matbaa", s. 1.

³³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2010, s. 56; Nurullah Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 201, s. 52.

Etkilendiğinden de Osmanlı Devletine getirilmesine karar verdiği belirtilir.³⁴ Bu gelişme Said Mehmed Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın tanışmasına ve matbaanın kurulmasının gerçekleşmesinde büyük rolü olmuştur.³⁵

Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi ve oğlu Said Mehmed Efendi Paris'ten döndükten sonra İbrahim Müteferrika ile Said Mehmed Efendi'nin ortak bir matbaa kurmak üzere anlaştıkları ve hazırlıklara başladıkları İbrahim Müteferrika'nın, Sadarazam Damad İbrahim Paşa'nın verdiği rapordan anlaşılmaktadır.³⁶

Sadrazama, Şeyhülislam ve Ulemaya "*Vesiletü'l-Tıbaa*" (Matbaanın Gereklere) adlı raporda, matbaa'nın kurulmasını gerektiren sebepler ve sağlayacağı faydalar belirtilmektedir.³⁷ Matbaa'da basılan ilk eser olan "*Vankulu Lûgat*"nın içinde de konulan bu raporda basımın önemini belirtmek için İsrailoğullarının kutsal kitaplarına değer verip saklamadıklarından, bugün kavimlerini kanıtlayacak kitaplarının yok olduğunu, Cengiz han'ın kitapları Ceyhun, Hülagu'nun Dicle nehirlerine attıklarını örnek göstermiş ve matbaanın kurulmasıyla en kıymetli kitapların sonsuza kadar korunabileceğini belirtmiştir.³⁸ Bu açıklamaların amacı, matbaanın tutunabilmesini sağlamaktır. Müteferrika raporunda matbaa usulünün sadece yazma satanın değişik bir şekli olduğu hakkında ısrar eder. Ardından on madde halinde matbaanın faydalarını sıralar. Maddeler arasında matbaanın yaptığı görevi yerine getiren müstensihlerin yaptığı istinsah usulü hakkında açıklamalarda yer almaktadır.

İstinsah usulü ile matbaa karşılaştırılarak, istinsah usulüne kıyasla aynı gayretle matbaa usulüyle bir cilt değil, binlerce cildin basılabileceği, bu suretle bir nüshanın fiyatı daha ucuz olacağından, öğrenciler dâhil fakir olanlarında kitap satın alabileceklerini açıklar. Böylece müstensihlerin muhalif olma etkisi zayıflatılmak istenecektir. Yani raporda dönemin taassup havası okşanmış, bu suretle yapılması muhtemel itirazlar önlenmeye

³⁴ İsmet Binark, "*Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri*" VIII. Türk Tarihi Kongresi (11-15 Ekim 1976) Bildirileri, Ankara 1976, s. 43; Hakan Yüksel, *Osmanlı İmparatorluğuna Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yanlıkları*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 131.

³⁵ Binark, "*Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri*", s. 42; Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s. 52.

³⁶ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa*, Basın ve Yayın, İstanbul 2000, s. 18.

³⁷ Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s. 53.

³⁸ Selim Nuzhet Çerçek, *Türk Matbaacılığı I*, İstanbul 1939, s. 50-51.

çalışılmış, matbaanın İslamiyet'e faydaları dolayısıyla İslam kültürüne yapacağı hizmetler üzerinde özellikle durulmuştur.³⁹

Bunun yanında Müteferrika raporun sonunda matbaada fıkıh, tefsir, hadis, kelam, konulu değil lügat, tarih, tıp, fizik ve astronomi ve bunlarla ilgili coğrafya alanındaki kitapların basılacağı ve bu amaçla Sultanın fermanına, Şeyhülislamın fetvasına ve ulemanın en önde gelen mensuplarının takrizlerine (övme) ihtiyaç olduğunu beyan eder.⁴⁰

Böylece dinî bir tepkinin oluşmasının önüne geçilmesi düşünülmektedir. Ayrıca, matbaanın caiz olup olmadığı hakkındaki fikirlerinde önlenerek, matbaanın faydalı ve gerekli bir icat olduğuna toplumun ikna edilmesi mümkün olabilecekti.

Müteferrika'nın "*Matbaanın Gerekleri*" adlı raporu 1726'da Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunulur. Bunun yanında matbaanın kurulması için Sadrazamın dikkatine diye bir de dilekçe eklenir. Dilekçede, Müteferrika yapmak istediklerini, gerekçelerini ve işin mahiyetini ayrıntılı şekilde açıklar. Sadrazam da istekleri olumlu karşılar. Böyle bir yeniliğin muhalefetle karşılaşması ihtimali karşısında şer'i bir fetva ile önüne geçilmesi düşüncesiyle bu konudaki dinî düşüncesi alınmak üzere Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'den fetva alınması emredilir.

Bu gelişme üzerine müteferrika, Şeyhülislam'a bir dilekçeyle müracaat ederek matbaanın açılabilmesi için fetva verilmesi talebinde bulunur. Müracaatı değerlendiren Şeyhülislam, Müteferrika'nın dilekçesinin altına "*el-cevap*" diye başlayan ve itirazları önleyecek üslupta olumlu cevap belirten fetvayı verir.⁴¹

Fetvanın alınmasından sonra Sadrazam'ın, Padişah III. Ahmed'e (1703-1730) "tefsir, hadis, fıkıh ve kelam" kitaplarını basmamak şartıyla matbaanın kurulmasına izin veren hatt-ı hümayunu imzalatmasıyla, Temmuz 1727'de

³⁹ Binark, "*Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri*", s. 43.

⁴⁰ Maddeler hakkında geniş bilgi için bkz. Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s. 53-55.

⁴¹ Binark, "*Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri*", s. 44; Osman Ersoy, "*Türkiye'ye Matbaanın Girişi*", 250. Yıldönümü Dolayısıyla, 29 Mart 1979'da Türk Tarih Kurumunda Verilen Konferans, s. 61, Fetvanın metni için bkz. Osman Keskiöğlu, "*Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.15, S.1 Ankara 1967, s. 123; Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s. 57.

resmen matbaa kurulmuş olur.⁴² Aynı fermanla Müteferrika'nın dilekçesinde belirttiği dört kişide matbaaya musahhah olarak tayin edilir. Ayrıca yüksek seviyeli ulemadan olan on altı kişinin matbaanın kurulmasına ve topluma yararını onaylayan takrizleri de alınır.⁴³ Okuyucuların ilk basılan kitaplara güvenin sağlanması için söz konusu Padişah'ın fermanı, Şeyhülislam'ın fetvası ve ulemanın takrizi ilk basılan esrede aynı şekilde yayınlanır.⁴⁴

Matbaanın açılmasından sonra müteferrika; 31 Ocak 1729'da ilk olarak "Kitâb-ı Lûgat-ı Vankulu" adlı, "Mehmed el-Vani"nin (öl. 1592) Arapça-Türkçe sözlüğünü ve 17 Şubat 1741'de "Hasan Şu'ûri"nin (öl. 1693) "Kitâb-ı Lisân el-Acem el-Müsemmâ bi-Ferheng-i Şu'ûri"nin Farsça-Türkçe sözlüğünün basımını yapar. İki eserin de sözlük olması ilginçtir. Müteferrika döneminde matbaada basılan toplam eser sayısı on yedidir.⁴⁵ Devletinde, matbaanın kurulması ve işletilmesine göstermiş olduğu manevi kolaylığın yanında gerekli olan desteği de sağladığı görülmektedir.

Darüttıbaa (İlk Matbaa)'nın Gecikmesine Hattatların Etkisi;

İnsanlar gelenek ve göreneklerine bağlı olduklarından ilk anda her yeni gelişmeye karşı tepki gösterip, itirazda bulunmaları olağan bir durumdur. Çünkü onu kabullenmeleri zaman almaktadır. Böyle bir durum karşısında sağduyularının sesini dinleyenler, yollarına devam eder ve ilerlerler. Bu hassasiyeti gösteremeyenler ise direnir, donar kalırlar.

Bu durum sadece Türk toplumu için değil, bütün toplumlar için geçerlidir. Dünya tarihi bunun örnekleri ile doludur. Örneğin; matbaa icat edildiğinde Avrupa'da yer yer karşı tepki ve itirazlarla karşılaşıldı.

Fransa'da matbaacıların sayısı artınca, müstensihler Paris parlamentosuna matbaacıları şikâyet etmişler ve sihirbaz olduklarını ileri sürmüşlerdir. Parlamento müstensihleri haklı bularak, matbaacıları hapse attırmış, basılan kitapların müsaderesine karar verilmiştir.

İngiltere 1476'da Westminster'de ilk matbaayı kuran William Caxton, ilk bastığı eser üzerine rahiplerin tepkisiyle karşılaşmış ve dinsizlikle

⁴² Zeki Tez, *Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi*, İstanbul 2008, s. 280.

⁴³ Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s. 57.

⁴⁴ Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", s. 43-44.

⁴⁵ Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959, s. 17; Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", s. 45.

suçlanmıştı. Yine aynı yüzyıllarda Avrupa'da dönemin idarecileri matbaacılığa karşı daima düşmanca bir tavır takınmışlardır.

Batılı yazar Jacob Buckhandt, İtalya'da Rönesans Kültürü adlı eserinde, "Birden bire ortaya çıkan basılmış kitaplara karşı başlangıçta gösterilen çekingenlik ve mukavemeti tabii görmek lazımdır. Urbino hükümdarı Federigo, basılmış bir kitap sahibi olmaktan utanç duyardı." demektedir.⁴⁶ Yine 1501'de Papa Aleksandr Katolik mezhebine muhalif kitap basan matbaacılar aleyhine umumi aforoz ilan etmişti.⁴⁷ Bütün bunlara rağmen, matbaa gelişimini sürdürdü.

Batı'da değiş dönemlerde matbaa gibi yenilik hareketlerine karşı itiraz ve direnmeler olmuştur. Öyle ki, ilmî düşüncelerin ve teknik icatların son derece geliştiği yüzyıllarda bile Avrupa medeniyetinin ne kadar zorluklarla karşılaşarak ilerlediği ve taassubun ne derece bir engel oluşturduğuna dair değişik örneklerde vermek mümkündür.

Buradan da her toplumda ve her dönemde yenilik hareketlerine başlangıçta bir karşı koyma olduğu görülmektedir. Bunu da toplumların kültür değişimleri açısından tabii karşılamak gerekir.

Osmanlı toplumunda yalnız matbaa konusunda değil, büyük sanayi inkılâbını gerçekleştiren Avrupa'nın gerek fikrî alandaki, gelişmelerinden ve gerekse teknik alanda ileri doğru attığı adımları takip etmekte de geç kalmıştı.

Türklerin matbaayı kısıtlı olarak kullanmaya başlaması, Batı'da benimsenmesinden iki yüz otuz beş yıllık gecikme sonrasında mümkün olmuştur. Şimdiye kadarda bu konu ile ilgili değişik düşünceler ileri sürülmüştür. O dönemin sosyal yapısını da dikkate alarak gecikmenin sebeplerinden birisi olarak gösterilen hattatların etkisini kısaca değerlendirelim.

Osmanlı'da kitap; kâğıdı, mürekkebi, hattı, tezhibi ve cildiyle bir sanat eseri haline getirilmiştir. Ayrıca el yazması kitaplar çeşitli renkte bezemeler ve minyatürler içermekteydi. Kitabın maddesel yapısına içeriğine verilen önemle orantılı ve ona yaraşır nitelikte bir değer verilmekteydi. Dolayısıyla kitapçılık bir sanat kolu haline gelmişti. Bu sanat çalışanlarının ürettiği yazma kitapların temin edilmesinde bir sıkıntı söz konusu

⁴⁶ Jacob Bruckhardt, *İtalya'da Rönesans Kültürü*, çev. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul 1974, s. 300.

⁴⁷ Keskiöglü, "Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı", s. 121.

değildi. "sahaf"lar her zaman talebi olacak eserleri önceden müstensihlere istinsah ettirerek yeterli sayıda bulundurmakta idiler. Burada söz konusu olan "arza talep yaratma" değil "talebe göre arz imkânı sağlama"dır. Batı'da arza talep yaratma öncelik aldığı halde Osmanlı'da talep ve talebe cevap verecek arz öncelik almaktaydı.

Aynı zamanda yazma kitabın Türk benliğinin kudretini ortaya koymak, yaratıcı zengin Türk muhayyilesinin ve Türk zevkinin inceliğini bütünlüğünü meydana çıkarmak bakımlarından ayrı bir değer ölçüsüne sahip olduğu kabul edilmekteydi.⁴⁸

Türklerde yazma kitaba karşı duyulan ilgi ve rağbet çok eskilere dayanmaktaydı. Türkler basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber, işlek olmayan bir yazıyla da yazılmış olsa, yazma kitabı en güzel basmalara uzun zaman tercih etmişlerdir.⁴⁹ Bu tercih yazma nüshaların basma nüshalardan daha pahallı olmasına rağmen devam etmiştir.

Buna karşı matbaa baskısı kitaplar, yüzeyleri pütürlü kaba kâğıtları, renksiz, kara ve kuru yüzlü sayfaların düzensizliğiyle çekicilikten ve bütünüyle estetikten uzak bulunmaktaydı. Bundan dolayı basma kitabın müşterisi yoktur. Müslüman toplum o zamanlar basılı kitaba ihtiyaç duymamaktadır. Çünkü Müslüman toplumda bilgi ağız-kulak yoluyla dolaştığı için kitapların basma teknolojisi yoluyla çoğalmasına da uzun zaman ihtiyaç duyulmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde matbaanın gecikmesinin sebepleri arasında yer alan etkenlerden birisi de o dönemin yaşam düzeninde önemli bir yer tutan, kaynağını dinî ve millî geleneklerden alan eski esnaf teşkilatı loncalarının durumu olmuştur. Eski toplum hayatında her çeşit esnaf sanatkar loncalara ayrılmıştı. Bu loncalar özel örf ve adetlere sahip olup, o dönemlerde yetenekli işçi yetiştirmiş, iş ve sanat ahlakını koruyup, işçiyi himaye etmiştir.⁵⁰

Kitap sanatı esnafından olan ve bir loncaya bağlı bulunan, sayılarının 90.000 civarında olduğu söylenen hattatlar ve müstensihler,⁵¹ matbaanın

⁴⁸ Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", s. 35.

⁴⁹ Binark, "Türk Kitapçılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik", Türk kültürü, sayı 41, Ekim, 1966, s. 470-485.

⁵⁰ Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", s. 35.

⁵¹ XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarında 80.000 müstensihin bulunduğu, yine aynı kaynaktan hareketle bu sayının 90.000 olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu sayının sadece İstanbul'da çalışan müstensihlerin sayısı olduğu belirtilse de bu abartılıdır. Çünkü Osmanlı'da hane sayısı olarak temel kabul edilen sayı "5" dir. Bunu İstanbul'daki müstensih sayısı

Osmanlı Devleti'ne getirilmesi karşısında meslek ve geçimlerini kaybetmemek sosyal bir güvence kaynağı olarak gördükleri loncaların dağılmasını engellemek düşüncesiyle karşı olmuşlardır. Yani karşı olma matbaa ile rekabet edemeyerek işlerini kaybetme endişesinden kaynaklanmaktaydı. Yoksa yeniliğe karşı olmaktan değildi.

XVII. ve XVIII. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden birçok Batılı gözlemci, matbaanın kullanılmamasının esas nedeni olarak hattat ve müstensihlerin kendi kaygılarından dolayı karşı olmalarıyla izah etmişlerdir.

1787 yılında Osmanlı Devleti'nde İsveç elçisi olan Mouradgea d'Ohs-son; yazma kitapların alım satımının sayısız denecek kadar hattat ortaya çıkardığını, bunların devamlı surette kitap istinsahı ile meşgul olduklarını, bu arada pek çok kitapçı dükkânının doğduğunu sahaf denile bu dükkânların İmparatorluğun şehirlerinde ticaret yaptığını, sahaflardan ayrı olarak müstakil gezici esnafın⁵², hanları, konakları, şehrin çeşitli mahallelerini durup dinlenmeden gezerek kitap sattıklarını, yazma eserlerin çokluğu ve matbaa karşısında müstensihlerin birden bire dilenecek hale gelmeleri kokusunun, Osmanlılarda matbaacılığın gecikmesine en büyük sebep olduğunu ileri sürer.⁵³

Matbaanın kurulmasına itiraz eden hattatların, bu tepkilerinin diğer bir yönü de, matbaacılığı kendileri için büyük bir ticari kazanç kaynağı olarak gören Rum ve Yahudilerin memleket sınırları içerisinde ve özellikle İstanbul'da etrafi rahatsız edecek şekilde faaliyet göstermelerindedir. Yani

olarak belirtilen 90.000 ile çarparsak sadece İstanbul'da ki müstensih ailelerin nüfusunun 450.000 olduğunu, yani neredeyse şehrin toplam nüfusunu eşit olduğunu buluruz. Buda mümkün değildir. Bu dönemdeki İstanbul'un nüfusu hakkında farklı kaynaklarda çok farklı tahminlerde bulunulmuştur. Örneğin; XVIII. Yüzyılın başlarında 800.000 olduğu belirtilmektedir. Bkz. Sedat Murat, Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfusu ve Demografik Yapısı, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2006, s. 25. Yine aynı yüzyılın sonlarında ise 426.000 olarak gösterilmektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2010, s. 214. Ama bu rakamın 6.000 kadarının İstanbul'da çalıştığına dair verilen bilgiler daha makul kabul edilebilir. Bu sayımın eserlerin yeterli sayıda çoğaltılabileceğini göstermesi yanında ekonomik kaygılardan hareketle matbaaya karşı çıkılabilecek önemli bir kitlenin varlığına da işaret eder. Bkz. Kemal Beydilli, "Matbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C, XXVII, Ankara 2003, s. 108. Aynı zamanda, hattatlar üç gruba ayrılmaktaydı. İkinci gruptaki eser veren hattatlar; Matbaanın olmadığı dönemlerde matbaa gibi çalışarak eser yazan veya kitap istinsah eden hattatlardı. Bu grupta bütün hattatların içerisinde belli bir sayıya sahip olan gruptu.

⁵² Bu gezici satıcılara Bohçacı adı verilmekteydi. Bunlar yazma kitapları koyunlarında veya bir bohçaya sararak konakları dolaşarak satışını yaparlardı. Bkz. İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975, s. 88-95.

⁵³ Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", s. 36.

yalnız kendi kazançları için matbaacılığın daha geniş alanda yapılmasını düşünen azınlıklara Türkler daima ihtarda bulunmakta idiler.

Matbaanın Müteferrika tarafından açılmasıyla birlikte on üç yıl içerisinde bastığı kitap sayısı on yedi idi. Bunlar yirmi dört cilt halinde toplam on iki bin beş yüz adet basılmıştır.⁵⁴ Bu sayı son derece az ve hattatlarla rekabet edecek seviyede değildi.

Osmanlı Devleti'nde kitap ihtiyacının yeterli sayıda hattat ve sahaflar tarafından karşılandığı ve bu özel durumdan basma kitaplar fazla ilgi duyulmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Müslümanların daha pahallı olsa da el yazmaları tercih ettiklerinden⁵⁶ talep olmamaktaydı. Aynı zamanda el yazmaların yeterli olmasından basma kitaplara ihtiyaç duyulmamaktaydı.⁵⁷

Kitap ihtiyacı yazma olarak karşılanan, okuru sınırlı ve basma kitaba talebi olmayan bir toplumu göz ardı ederek matbaanın geç kurulduğu görüşünü "Bekleyen yolcusu olmayan durağa otobüsün geç veya erken gelmesi ne ifade eder ki?"⁵⁸ Sorusu en iyi şekilde açıklamaktadır.

Fakat maksat ne ise hüküm ona göredir. Kuralı doğrultusunda önce dinî olmayan kitapların basımına izin veriliyor. Daha sonra dinî kitapların basımı başlıyor. Ardından 1847'de İstanbul'da maarif nezaretince "Musaf" basımı da gerçekleştiriliyor. Böylece basma kitapların bütün alanları kaplamasıyla matbaa büyük bir gelişme içerisine girmesiyle hattat ve müstensihlere duyulan ihtiyaç azalmaya, bu sanat kolu ile bağlantısı olan eski kitapçılık sanatkarının, dolayısıyla bu sanat teşkilatının örf ve adetlerinin de gerilemesi başlamış oluyor.

Sonuç olarak; İslam yazılarını güzel yazma ve öğretme yeteneğine sahip olan sanatkârlara hattat, bu sanata da hattatlık denir. Türkler bu sanatı icra eden hattatlar aracılığıyla, ona değişik üsluplar kazandırarak, renk katarak ve milli sanat damgasını vurarak güzel bir sanat haline gelmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Müslüman toplumda bilgi ağız-kulak yoluyla dolaştığı için kitapların basma teknolojisi yoluyla çoğalmasına uzun zaman ihtiyaç duyulmamıştır.

⁵⁴ Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, s. 87.

⁵⁵ Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülâhazalar", 211-225.

⁵⁶ Gerçek, *Türk Matbaacılığı I*, s. 18-19.

⁵⁷ İlber Ortaylı, *Milliyet Gazetesi* sayı, 20, 9Ağustos 2001, sayfa, 2.

⁵⁸ Kemal Beydilli, "Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", *Toplumsal Tarih*, sayı 128, Ağustos 2004, s. 51.

Osmanlılarda matbaanın yaygınlık kazanmasından önce el yazması kitaplar istinsah usulü ile müstensihler tarafından çoğaltılırdı. Müstensihlerin hüsn-i hatta uyma gibi bir zorunlulukları olamadığından sadece sipariş edilen eseri istinsah ederlerdi. Dolayısıyla yaptıkları iş, bir meslek ve geçim kaynağı idi.

Osmanlı toplumu yazı kültürüne alışmış olduğundan matbu kitaplara karşı tutumu ve daha genel olarak Osmanlı'da baskı kültürünün gelişmesi süreci beklenildiği gibi fazla olumlu ve hızlı olmamıştır. Osmanlı ülkesine matbaanın girmesine karşı müstensihler tepkilerini bir meslek ve menfaat anlayışı içinde ortaya koydularsa da haksızca itham edildiler. Ama müstensihler geçimlerini kaybetme işsiz ve açsız kalma endişesiyle matbaanın Arap harfleriyle baskı yapmasına esnaf teşkilatları olan loncaları aracılığıyla muhalefet etmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nde matbaanın açılışından sonra basılı kitapların okunmasının daha kolay ve ucuz olmasına rağmen tercih edilmediği, buna karşı yazma kitaplara duyulan ilgi ve rağbetin sürdüğü anlaşılmaktadır. Yazma kitap ihtiyacı da yeterli sayıdaki hattat ve sahaflar tarafından karşılanmaktaydı. Yani nesnel şartlar gerektirmedikçe dışarıdan alınan kültürel yenilikler toplumsal hayatta benimsenmesi kolay olamamaktadır.

Kaynakça

- Acar, Şinasi, "Müteferrika Öncesinde Osmanlıda Matbaa", Toprak İşveren, Sayı 94, Haziran, 2004, İstanbul 2012.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2007.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2010.
- Beydilli, Kemal, "Matbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, Ankara 2003.
- Beydilli, Kemal, "Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", *Toplumsal Tarih*, Sayı:128, Ağustos 2004.
- Binark, İsmet, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri" VIII. Türk Tarihi Kongresi (11-15 Ekim 1976) Bildirileri, Ankara 1976.
- Binark, İsmet, "İmparatorluk Devri Türkiye'sinde Esnaf Teşkilatı", *Önasya dergisi*, C. 6, Sayı: 64, Aralık 1970.
- Binark, İsmet, "Türk Kitapçılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik", *Türk kültürü*, Sayı: 41, Ekim, 1966.
- Binark, İsmet, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975.

- Bozkurt, Nebi, Nevzat, Kaya, "İstinsah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, İstanbul 2001.
- Bruckhardt, Jacob, *İtalya'da Rönesans Kültürü*, çev. Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul 1974.
- Çetinkaya, Nurullah, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2001.
- Derman, M. Uğur, "Hat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XVI, İstanbul 1999.
- Erbaş, Aynur, "Geçmişimizde Hat Sanatı", Kamu Kurum ve Kuruluşlarında, Orta Öğretimde, Üniversitelerde El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri, (18-20 Kasım 1992 İzmir), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Ersoy, Osman, "Türkiye'ye Matbaanın Girişi", 250. Yıldönümü Dolayısıyla, 29 Mart 1979'da Türk Tarih Kurumunda Verilen Konferans.
- Ersoy, Osman, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959.
- Gerçek, Selim Nuzhet, *Türk Matbaacılığı I*, İstanbul 1939.
- Kabacalı, Alpay, *Türk Kitap Tarihi*, C. I, Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar, İstanbul 1980.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa*, Basın ve Yayın, İstanbul 2000.
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2010.
- Keskioglu, Osman, "Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı", Ankara üniversitesi ilahiyat Dergisi, C. 15, S,1, Ankara 1967.
- Kınlı, Süleyman, *Hat ve Hattâtân'da Osmanlı Hattatları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Kut, Turgut, "Dârüttibâa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994.
- Murat, Sedat, *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfusu ve Demografik Yapısı*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2006.
- Müteferrika, İbrahim, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller*, sadeleştiren; Ömer Okutan, İstanbul 1999.
- Nuhoglu, Hidayet, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.VII, Ankara 1999
- Ortaylı, İlber, *Milliyet Gazetesi* sayı,20, 9Ağustos 2001, sayfa, 2.
- Rado, Şevket, *Türk Hattatları*, İstanbul 1982.
- Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 2003.
- Tez, Zeki, *Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi*, İstanbul 2008.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Osmanlı Döneminde Hat Sanatı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.11, Ankara 1999.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Tarihte ve Günümüzde Hat Sanatının Öğretim Metotları" 2000 Yıllarda Türkiye'de geleneksel El Sanatlarının Sanatsal, Tarımsal ve Ekonomik Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Ulusal, Zeliha, Hat Sanat Tarihi ve Medreset'ül Hattatın, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Rize 2008.

Yüksel, Hakan, Osmanlı İmparatorluğuna Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yanlılıkları, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.